

NEFORMALŪS KORUPCINIAI SANTYKIAI ŠIANDIENĖJE LIETUVOJE: SAMPRATOS IR PRAKTIKOS (BANDYMAI ANALIZUOTI *BLATO RAIDĄ*)

Donatas Brandišauskas

Doktorantas

Aberdino universiteto (Škotija)

Socialinės antropologijos departamentas

El. paštas: d.brandisauskas@abdn.ac.uk

Įvadas

Nors pati korupcijos praktika yra būdinga dar archajinėms valstybėms, tik dabar jai imama suteikti globalią reikšmę. Šiandien tarptautinių organizacijų skelbiama antikorupcija tampa bene vienu iš pagrindinių Vakarų pasaulio moralinių ir ideologinių konceptų¹. Kartu tarptautinių organizacijų tyrimai byloja, jog korupcija Lietuvoje yra suvokiama kaip ypač paplitęs reiškinys². Šie bendri pasauliniai procesai kartu su Europos Sąjungos institucijų iniciuotomis reformomis sąlygojo didėjančią ir Lietuvos politinių bei nevyriausybinių organizacijų, taip pat masinių informacijos priemonių susirūpinimą *korupcija*. Valstybė skatinama skirti šiam reiškiniui ypatingą dėmesį – steigti nau-

jas institucijas, priimti įstatymus, organizuoti konferencijas bei kurti pilietines antikorupcijos iniciatyvas. Išties antikorupcija Lietuvoje šiandien tapo savitu diskursų pasauliu, turinčiu jam vienam būdingų atributų, teorijų bei ritualų ir „gerųjų“ bei „blogųjų“ veikėjų. Šiame kontekste Lietuvos masinėse informacijos priemonėse ir kasdienėse kalbose korupcija prilygsta Evans-Pritchard aprašytam raganaviui tarp azandžių³.

Nepaisant dažno korupcijos sampratų kismų bei diskusijų, ką reiškia šis terminas, aki-vaizdu, jog korupcija yra sudedamoji socialinė praktika, priklausanti nuo socialinio konteksto ir kultūrinės terpės. Daugelis mokslininkų sutaria, jog šiandienos korupcijos paplitimą Rytų Europoje galima sieti su sovietmečio palikimu. O sovietologų darbai rodo, kad sovietmečiu žodis „korupcija“ buvo išstumtas ne tik iš visuomeninio, bet ir kasdienio vartojimo, o

¹ Sampson S. Transparency or Conspiracy: Anti Corruptionism and Global. EASA Conference. Copenhagen, 2002 (pranešimas konferencijoje).

² Korupcijos suvokimo tyrimų duomenys kasmet skelbiami *Transparency International* organizacijos tinklalapyje: www.transparency.org

³ Evans-Pritchard E. E. Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande. Oxford, 1976.

kur kas dažniau minimas *blatas*⁴ – nepiniginiai korupciniai mainai. Postsovietinės epochos tyrimuose *blatas* imamas įvardyti svarbiausiu žodžiu studijuojant kasdienes sovietmečio visuomenės ekonominius santykius, ir kartu ryškiausia bei labiausiai paplitusia tuo metu korupcijos forma. Lygia greta galima pasakyti, jog šiandien Vakarų mokslininkai, apibrėždami korupcijos raiškas Rytų Europoje, daugiausia kreipia dėmesį į nepiniginis santykius. Būtent nepinigines paslaugas (nepotizmą, favoritizmą, klientelizmą) mokslininkai vis dažniau įvardija korupcijos veikomis, pasitaikančiomis ne tik Rytų Europoje, bet ir Vakarų valstybėse.

Šiame straipsnyje, remiantis kokybinių tyrimų metodais, bandoma pasvarstyti problematiškomis temomis, susijusiomis su neformalių tinklų ir nepiniginį mainų bei paslaugų praktika Lietuvoje, kai yra įtraukiamas ir trečias veiksnys – valstybė. Pagrindinis straipsnio tikslas yra atskleisti sovietinio *blato* likimą postsovietinėje Lietuvoje. Čia bandoma atsakyti, kaip *blatu* vadinta socialinė praktika pakito postsovietmečiu ir kokių vaidmenį vaidina neformalūs tinklai bei nepigininiai korupciniai mainai ir paslaugos mūsų visuomenėje šiandien. Straipsnyje bus analizuojami tik tie neformalūs santykiai, kurie savo esme gali būti priskirti korupcijai, t. y. veiksmai, kuriais nusižengiama viešajam administravimui siekiant asmeninės naudos⁵. Tyrimas rodo, jog daugelis anksčiau buvusių nepiniginį paslaugų šiandien tapo mokamos, tačiau neformalūs tinklai, paremti gi-

minyste bei draugyste ir panašiai, ir toliau vaidina svarbų vaidmenį įgyjant bei kaupiant išteklius. Straipsnis nepretenduoja pateikti antikorupcinių iniciatyvų, o tuo labiau korupcijos apibrėžimų. Jis labiau bando atskleisti neformalių korupcinių santykių ir paslaugų raišką per kasdienę žmonių praktiką bei diskursus.

Nepiniginį korupcinių paslaugų kokybiniai tyrimai yra retas reiškinys Lietuvos moksle. Akivaizdu, jog Lietuvos įstatymai skiria dėmesio piniginiams korupciniams veiksams, t. y. kyšiui. Tačiau būtent neformalių tinklų ir nepiniginį korupcinių santykių studijos, mano manymu, gali suteikti naujų sampratų bandant atskleisti, kaip korupcija koegzistuoja su biurokratija, taip pat giminyste bei draugyste.

Straipsnyje bandoma apžvelgti, kaip sovietmečio tyrinėtojai apibrėžia nepiniginis mainus – *blatą* sovietmetyje. Vėliau ši *blato* samprata lyginama su paties autoriaus šiandienėje Lietuvoje atlikto tyrimo duomenimis. Šiame kontekste siūloma atsižvelgti į neformalius organizacinius aspektus, kaip antai draugystę, giminystę ir panašiai, atskleidžiant biurokratijos veiklos ypatumus. Būtent šių neformalių tinklų, taip pat nepiniginį santykių viešajame administravime tyrimas, sakyčiau, padėtų labiau pažinti pačią korupcijos raišką Lietuvoje.

Metodologija

Tyrimas buvo atliktas remiantis kokybiniais tyrimų metodais, t. y. pusiau struktūriniais bei neformaliais interviu (2002 m.) su dvylika įvairias pareigas užimančių įvairių sričių Lietuvos valstybės tarnautojų: mokslo institucijų, ministerijų, diplomatinį tarnybų bei specializuotų įstaigų valdininkų, žurnalistų, aukštųjų mokyklų darbuotojų bei verslininkų⁶. Informantais⁷

⁴ *Blatas* rusų sociologės Alionos Ledenevos (Russia's Economy of Favours – Blat, Networking and Informal Exchange. New York, 1998) apibrėžiamas kaip neformalūs santykiai ir tinklai gėrybėms ir paslaugoms įgyti ar įtakai daryti. Terminas *blatas* kilęs iš lenkų kalbos žodžio „*blat*“, kuris reiškia „dengėją“, „stogą“ (*ukryvatel*). Šis žodis savo raiška yra žydu kalbos skolinys „*blat*“, reiškiantis „savą“, „artimą“ (ten pat).

⁵ Tarpautinių organizacijų sutarta samprata.

⁶ Norint apsaugoti savo respondentų konfidencialumą, tekste jų pavardės bei darbovietės nebus skelbiamos.

⁷ Respondentų citatos tekste pateikiamos pasviruoju šriftu.

atsitiktinai tapo skirtingo amžiaus, lyties, veiklos profilių ir darbo patirties žmonės. Suprasedamas, jog toks informantų skaičius nėra pakankamas labai griežtoms išvadoms, vis dėlto manyčiau, jog jo užtenka atskleisti nepiniginį mainų raišką Lietuvoje. Šį reiškinį tyriau pirmaisia kokybiniais metodais, kadangi, remiantis daugelio pokalbių patirtimi, retas respondentas tiesiogiai klausiamas apie nepiniginį mainus bei paslaugas, prisipažindavo juos naudojįs, tačiau pokalbio metu visi pateikdavo aiškių tokių santykių pavyzdžių iš savo asmeninio bei dažniausiai kitų gyvenimo patirties. Interviu bei neformalūs pokalbiai trukdavo nuo 60 iki 90 min. ir apimdavo svarbiausias klausimyno temas. Jau apklausus pusę informantų buvo galima įžvelgti, jog toli siekiantys skirtingų bei tarpusavyje nepažįstamų respondentų ryšiai siejasi tam tikru tinklu, kai vienas respondentas buvo paslaugų teikėjas, o kitas naudojosi tokiomis paslaugomis. Todėl galimybė pažvelgti į susisiję reiškiniai iš skirtingų pozicijų leido man daryti bendresnes neformalių korupcinių santykių raiškos išvadas.

Biurokratija: formalūs ir neformalūs organizaciniai santykiai

Išties, korupciniai nusizengimai neatsiejami nuo biurokratijos visumos suvokimo. Iki šiol Lietuvos viešojo administravimo vadovėliai biurokratiją tapatina su formalia veikla. Remiantis ja, biurokratinį tikslų tegali būti siekiama esant hierarchinei organizacijai, apibrėžtoms pareigoms, racionaliai administracijai ir patvirtintoms taisyklėms⁸. Tačiau galima pažymėti, jog neformali biurokratijos organizacija vaidina ypač svarbų vaidmenį priimant

sprendimus tiek sovietinėse, tiek postsovietinėse visuomenėse. Šios neformalios organizacijos apima socialinius santykius, egzistuojančius lygia greta su formaliais, tačiau neįtrauktais į oficialias taisykles bei elgsenos kodeksus. Tokiais galima įvardyti draugystes, koalicijas, globos ratus, klikas, frakcijas, grupuotes bei kitus nekorporatyvius junginius⁹.

Galima teigti, jog kiekvieną oficialų asmenį sieja ne tik formalios organizacijos saitai, bet ir neformalūs santykiai, egzistuojantys organizacijose ir besidriekiantys už jos ribų. Šie santykiai dažnai susiję su giminyste, draugyste, etniškumu, bendruomeniškumu, tapatumu ar interesų bendrumu. Antropologo Steve'o Sampsono¹⁰ tyrimai Sovietinėje Rumunijoje puikiai atspindi, kaip biurokratijos ideologija bei neformalių organizacijų poreikiai gali sėkmingai koezistuoti. Anot autoriaus, korupcija sėkmingai dera su biurokratija, susiliedama į visumą, kadangi korupcija gali sėkmingai padėti siekti pačios organizacijos tikslų¹¹. Neformalūs ryšiai, besiremiantys giminyste, draugyste bei kitais moraliniais autoritetais, pasižymi tikslų siekimo efektyvumu, kadangi, anot Sampsono, moralinis autoritetas gali mobilizuoti kur kas daugiau išteklių, negu koks nors administracinis autoritetas¹². Šiame kontekste galima pažymėti, jog neformalūs tinklai yra ypač lanksti organizacija, gebanti įgauti įvairių formų, skverbtis ir efektyviai reorganizuotis. Svarbu pabrėžti, jog neformalūs santykiai viešosiose

⁹ Wedel J. R. Clans, Cliques, and Captured State // Rethinking „Transition“ in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Unions. Discussion paper no 58. United Nations University, 2001.

¹⁰ Sampson S. The Informal Sector in Eastern Europe // Telos. 1986, 66.

¹¹ Sampson S. Bureaucracy and Corruption // Folk. 1983, 25.

¹² Ten pat.

⁸ Weber M. From Max Weber: Essays in Sociology. Mills. London, 1948.

organizacijose yra skatintini, tačiau neformalūs ryšiai gali būti naudojami ne tik organizacijų tikslams pasiekti, bet ir privatiems interesams. Reikėtų pažymėti, jog neformali organizacija savaime dar nėra korupcija, kadangi tai gali būti savų tikslų siekimas lygia greta su organizacijos tikslais. Tačiau kai grupių ar asmens interesų siekiama organizacijos sąskaita, šis veiksmas gali būti laikomas korupcija¹³. Taigi pati korupcija yra viena iš neformalios organizacijos pavyzdžių, kai biurokratijos formos susilieja į kompleksiškesnę socialinę struktūrą, kuri integruoja korupciją bei biurokratiją į dialektišką santykį.

Šie pastebėjimai yra taip pat svarbūs Lietuvos neformalių santykių studijose, kur giminyse paremti ryšiai vaidina ne tik svarbų vaidmenį visuomenės socialiniuose santykiuose, bet ir dažnai nubrėžia ribas kuriomis visuomenė yra struktūrinama. Ne išimtis yra ir kitos neformalių ryšių formos, kaip antai draugystė, etninis tapatumas ar kraštiečių kumas, kurių suvokimas bei patirtis taip pat, spėju, savitai reiškiasi Lietuvos socialiniame ir kultūriniame kontekste. Todėl neformalių tinklų ir neformalių santykių vertybinių sampratų visuomenėje studijos, mano manymu, padėtų geriau suprasti korupcijos egzistavimo prielaidas Lietuvoje.

Sovietmečio visuomenė: *blato* samprata ir praktika

Bandant suvokti kultūrinį sovietmečio palikimą, verta taip pat atkreipti dėmesį į socialantropologės Katherine Verdery pateiktą sovietinės visuomenės modelį, kuris gimė susintetinus keletą apie 1980-uosius pasirodžiusių Rytų Europos tyrinėtojų teoretinių prieigų, pa-

remtų lokalinėmis studijomis. Pagrindiniai šio modelio postulatai atmeta totalitaristinės paradigmos puoselėtą teiginį, jog Sovietų Sąjungoje galia buvo persmelkusi visą valstybę. Anot alternatyviosios paradigmos atstovų, valstybė buvo silpna, ir, vengrų ekonomisto Janošo Kornai teigimu, paremta „nepritekliaus ekonomika“¹⁴. O visuomenė buvo susiskaidžiusi į „ekonominės salas“, kaip antai kolūkiai, įmonės, biurokratinės institucijos, kurios buvo valdomos pusiau „feodalių domenų“ – tarpusavyje konkuruojančių nomenklatūros frakcijų. Remiantis šią sampratą, esant nepritekliaus ekonomikos sąlygoms, visuomeninės „salos“ varžėsi dėl prieigos prie šių išteklių, kadangi sovietinė valstybė funkcionavo kaip pirminė gėrybių skirstytoja. Anot antropologės Verdery: „*Šioje sistemoje kiekvienas siekė prieiti prie kaitalo. Visi sistemos taškai, darbas ar biurokratinės pozicijos buvo naudojamos kaip išteklių kaupimo platformos. Personali įtaka, korupcija bei abipusiai mainai buvo pagrindiniai mechanizmai.*“¹⁵ Taigi tokioje fragmentuotoje visuomenėje *blatas* buvo tarsi vienos visuomenės salos ryšys su kita, suteikiantis galimybę pasinaudoti ištekliais ar jais apsieikti. Be to, *blatas* buvo neišvengiama praktika esant prekių trūkumui, todėl pasidarė kasdienis elgsenos bruožas, kuris ilgainiui tapo priimtinas ir toleruotinas. Maža to, mokslininkai teigė, jog *blatas* sovietmečiu buvo integrali valstybės ekonomikos dalis, suteikianti pagreičio jai veikti.

Sovietų Sąjungos tyrinėtojai jau apie 1960-uosius metus ima atkreipti dėmesį į *blato* fenomeną – neformalių santykių ir tinklų naudojimą gėrybėms ar paslaugoms įsigyti. *Bla-*

¹⁴ Kornai J. Economics Shortage. Amsterdam: North-Holand, 1990.

¹⁵ Verdery K. National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania. Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1991, p. 424.

¹³ Daugelio tarptautinių organizacijų sutartinis apibrėžimas.

tas yra minimas garsių sovietologų (Berliner¹⁶, Crankshaw¹⁷) darbuose, tačiau ten šis reiškinyss nebuvo plačiau tyrinėtas. Pirmoji išsami *blato* studija yra Vakaruose įgijusios išsilavinimą rusės Alionos Ledenevos veikalas „Paslaugų ekonomika – *blatas*, neformalus mainai bei ryšiai“¹⁸. *Blatas*, anot minėtų mokslininkų, gali reikšti skirtingus dalykus įvairiuose kontekstuose. Tai ganėtinai nevienalytė praktika, kurią sunkiai galima vienareikšmiškai apibrėžti. *Blatas* visų pirma gali būti suvokiamas kaip asmuo, per kurį gaunama paslauga, taip pat tai gali būti ryšys, reiškiantis abipusį santykį „aš tau – tu man“. Pagrindinis *blato* bruožas – tai neformalių ryšių naudojimas esant abipusei simpatijai bei pasitikėjimui ir remiantis draugais, pažįstamais ar giminaičiais. Svarbu pažymėti, jog *blatas* taip pat suteikia galimybę mainytis prieigomis prie valstybės išteklių, tačiau jis nėra mainai prekėmis. Tokia paslauga dažnai pasilieka atmintyje, tačiau nebūtinai yra lygiavertiškai grąžinama. Be to, priešingai barteriniams mainams, *blato* santykis nebūtinai yra abipusis. Dažnai A parūpina B, B parūpina C, C parūpina A. Ši paslauga dažnai yra nesunkiai suteikiama, nes nereikalauja jokių išlaidų, todėl dažnai įvardijama kaip „pagalba draugams“, „parama“. Tarpininkavimas *blate* yra ypač svarbus: „Tai ir atrodė ne taip kaltai, kai kas nors paprašydavo paslaugos nesavanaudiškai arba kai donoras padėdavo kam nors tik dėl draugystės su tarpininku“¹⁹. Kadangi *blatas* buvo susijęs su draugyste ir pagalba, jis nebuvo negatyviai vertinamas kaip kyšis. Davus

kyšį dažnai nelieka besitęsiančių, pasitikėjimu besiremiančių santykių. Be to, kyšiui dažniausiai nereikalingi liudininkai. O *blatas* reiškia „priklausymą ratui“, t. y. tam tikram socialiniam tinklui. Be to, kyšis ir *blatas* turi skirtingas reikšmes asmens savimonei. Pirmuoju atveju kažkas uždirba, antruoju – nauda nebūtinai iškart sugrįžta, kadangi *blatas* reiškia pagalbą draugams, giminėms ar šiaip geriems žmonėms.

Taigi terminas *blatas* sovietmečiu gali būti apibrėžiamas kaip asmuo arba horizontalių neformalių ryšių panaudojimas ir mainai besiremiant pasitikėjimu bei jau įtvirtintais santykiais, naudojant draugus, pažįstamus ar giminaičius – gėrybėms gauti, tačiau *blato* santykis nebūtinai yra abipusis. *Blatas*, kitaip nei kyšis, kuris yra vertybių perleidimas kitam asmeniui, visų pirma reiškia tam tikrą santykių *kokybę*, atsirandančią tarp asmenų. Būtent ši korupcinė veika buvo prasisverbusi į visus visuomenės sluoksnius ir gyvavo kaip neišvengiama praktika valstybėje esant „trūkumų ekonomikai“ bei centralizuotam išteklių skirstymui. Tai priėjimo prie valstybės išteklių suteikimas, todėl, remiantis šiandien samprata, buvo korupcinis veiksmas, kuris sovietinėje visuomenėje buvo kultūriškai legituotas.

Neformalių ryšių praktika šiandienėje Lietuvoje: pinigai, politika ir simbolinis kapitalas

Įsigalėjus rinkos ekonomikos santykiams, sovietmečiu „deficitu“ buvusios prekės bei paslaugos, kurios kadaise buvo pasiekiamos vien turint gerų ryšių, dabar lengvai įgyjamos už jas susimokant. Vis dėlto informantai vienbalsiai tvirtino, jog nepiniginiai mainai bei neformalus tinklai jų gyvenime ir toliau vaidina ne tik svarbų, bet ir esminį vaidmenį. Galima pažymė-

¹⁶ Berliner J. S. *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge, 1957.

¹⁷ Crankshaw E. *Russia without Stalin*. London, 1956.

¹⁸ Ledeneva A. *Russia's Economy of Favours – Blat, Networking and Informal Exchange*. New York, 1998.

¹⁹ Ten pat, p. 20.

ti, jog apibūdinant neformalius ryšius žodis *blatas* taip pat neišnyko²⁰.

Paslaugos, išplaukiančios iš pasitikėjimu paremtų ryšių, kaip antai giminystė, draugystė, kraštiečių kumas, partietiškas ar priklausymas interesų grupei, vis dar vaidina ypač svarbų vaidmenį verslo santykiuose, taip pat siekiant pasinaudoti valstybės ištekliais. Tyrimas išryškino, jog šiandien žmonės šiuos neformalius ryšius naudoja pinigams uždirbti. Sovietiniu laikotarpiu pinigais toli gražu ne viską buvo įmanoma įpirkti, o postsovietinėje valstybėje pinigai tampa savotišku „nepriteklumi“. Šiame kontekste informantai tvirtino, jog neformalūs ryšiai ypač svarbūs skirstant valstybinius užsakymus (statybos, įrangos įsigijimas), taip pat pradedant bei plėtojant savo verslą. Užtarimas, dar kitaip vadinamas „stogu“, ypač svarbus privačiai įmonei norint užsitikrinti valstybinių kontroliuojančių įmonių palankumą. Valstybės valdininkai gali naudotis savo valdžia sudarydami potencialią grėsmę verslui, tad neformalūs ryšiai suvokiami kaip skydas, užtikrinantis neliečiamybę verslui, ypač ten, kur įstatymų spragas suteikia galimybę dviprasmiškai taikyti standartus:

Aš turiu suderinti savo veiklą su priešgaisrine sauga, visuomeniniu higienos centru, darbo inspekcija. Jei būsi principingas, tai ir tavo pašnekovas inspektorius taps principingas, turėsi vargo. Klausimas gali būti užvilktas arba likti neišspręstas, jei jį užpykdei arba neturi pažiūrėti, jis žiūri formaliai ir gali sustabdyti gamybą visiškai ramiai – jis bus teisus. Niekas negali būti atlikta iki galo. Yra reikalavimai ir yra konsensusas tarp to, kuris prižiūri, labai norė-

damas vis vien gali prisikabinti, tad reikia rasti neformalų klausimo sprendimą arba pažįstamą. (Valdas, 37 m.)

Informantai teigia, jog verslo įmonių konkurencinėje kovoje neretai per neformalius ryšius įtrauktos valstybinės institucijos tampa priemonėmis žlugdyti savo konkurentus.

Neformalių tinklų naudojimas taip pat pasireiškia siekiant šių dienų „deficitą“, t. y. privilegijuotų paskolų ar licencijų, todėl kaip svarbiausi *blato* ryšio asmenys įvardijami mokesčių, muitinės, savivaldybių įstaigų, bankų, taip pat Seimo bei prezidentūros darbuotojai. Geros darbovietės prestižinėse valstybės įstaigose yra kitas nepriteklus, kurį dažnai „valdo“ neformalūs ryšiai. Šios darbovietės taip pat susijusios tiek su galimybe uždirbti pinigų, tiek su galimybe valdyti valstybės išteklius. Tokia paslauga, kai padedama įsidarbinti, paprastai nėra atlyginama pinigais, tačiau ji įpareigoja asmenį atsilyginti tuo pačiu ar bent suteikia galimybę prašyti paslaugos ateityje. Tokia „pagalba“, suteikta giminaičio ar draugo, sutvirtina tarpusavio saitus, o bičiulis ar bendradarbis privalo „atsilyginti“ savo palankumu ir lojalumu sprendžiant vieną ar kitą klausimą ar palankiai balsuojant dėl svarbių sprendimų arba juos priimant. Akivaizdu, jog interesų grupei ar pavieniam asmeniui siekiant savų tikslų, ypač svarbus aplinkinių lojalumas.

Remiantis garsaus sociologo P. Bourdieu²¹ teorijomis, žmonės veikia vadovaudamiesi įgytomis elgsenos elementų struktūromis bei pozicijomis, kurdami tam tikras strategijas šiuose rėmuose. Šios strategijos yra konstruojamos remiantis simboliniu kapitalu bei tikslais šį kapitalą įsigyti ir todėl reprezentuojanti socialinė santvarka yra jų legitimuojama. Tai daroma nesąmoningai ir remiantis socialine

²⁰ Pokalbiuose buvo stengiamasi neprimesti šio termino, todėl buvo vadovaujama tokiais klausimais: Kaip dažnai Jūs naudojate savo kontaktus? Kokiais tikslais? Ar prisimate nors vieną situaciją, kai kas nors jums pagelbėjo ką nors įgyti ar pasiekti? Kokias paslaugas Jūs galite suteikti savo geriausiems draugams?

²¹ Bourdieu P. The Logic of Practice. Cambridge, 1990.

santvarka, t. y. priimant ją kaip duotybę ir kuriant struktūras, kurios gali būti tam tikrų žmonių interesai. Šiuo atžvilgiu žmonės, naudojančys *blatą*, daro viską siekdami pateisinti jį arba legitimuoti, teigdami, jog „visi taip daro“, arba skiria jį nuo korupcijos kaip mažesnį pažeidimą. Be to, galios turėjimas sąlygoja tam tikrą elgseną siekiant simbolinės galios – žinių, mokslo strategijose, kuriančiose tam tikrą socialinę santvarką, kurioje simbolinis kapitalas yra pripažintas.

Išties šiandien neformalus ryšiai tampa vienu svarbiausių šaltinių informacijai ir išsilavinimui gauti. Gerai informuotos verslo kompanijos gali puikiai užsitikrinti gerovę, remdamosi žiniomis apie valstybės lėšų skirstymą ar konkursų organizavimą. Vertingą informaciją dažniausiai sudaro žinios apie pinigus, verslą, įstatymus, mokesčius, projektus bei konkursus:

Politikoje visos slaptosios tarnybos tarnauja šiems dalykams, jos renka informaciją, juk jei tu apie savo klientą turi informaciją, žinai savo konkurentų galimybes, o tam reikia prieiti prie duomenų. Oficialiai negali, firmos pateikia savo pasiūlymus, faktą, kas dalyvauja konkurse, labai svarbu žinoti, ir tą skraistę galima nukelti už pinigus ar per pažįstamus, prie kurių gali prieiti, tau lengviau šitaip orientuotis. (Alfonas, 45 m.)

Dažnai informacija yra susijusi su esamomis įstatymų spragomis ir galimybe tuo pasinaudoti. Be tokių neformalių tinklų paslaugų beveik neįmanoma išsiversti pradedant bei plėtojant verslą. Be to, ši informacija gali būti sėkmingai naudojama tiek siekiant verslo veiksmingumo, tiek žlugdant savo konkurentus. Ne nuostabu, kad valstybinės įmonės dažnai įtraukiamos į verslo ar politikos karą.

Remiantis informantų pasakojimais, visas gyvenimas priklauso nuo šių asmeninių ryšių „sukaupimo“ ir galimybės jais pasinaudoti. O visa asmens profesinė sėkmė priklauso nuo ne-

formalių asmeninių ryšių ir tinklų naudojimo. Štai gimdant svarbiausiu veiksniu tampa gydytojo kvalifikacija ir personalo elgsena tuo metu. Todėl neformalus ryšiai su medikais padeda tikintis kokybiškų paslaugų ir sulaukiant „išskirtinio“ dėmesio. Leidžiant vaiką į darželį ypač svarbu turėti ryšių su darželio vedėja ar savivaldybių švietimo skyrių darbuotojais. Kadangi didmiesčiuose vaikų darželiai dažniausiai perpildyti, pažintys tampa ypač aktualios norint, kad vaikas būtų priimtas. Pasiekus vaikui mokyklinį amžių ypač svarbu, anot informantų, patekti į gerą mokyklą ir klasę pas aukštos kvalifikacijos pedagogą:

Patekti vaikui į klasę, kurios mokytoja pri pažinta, nėra jau taip paprasta. Čia yra įvairių formų: arba eini su direktoriumi tiesiogiai kalbėtis, jei pavyks, jei jis sudaro „tokį“ įspūdį, arba ieškai per pažįstamus – Lietuva mažas kraštas, vienas kitas ir susirandi pažįstamą. (Vytautas, 56 m.)

Baigiant vidurinę mokyklą ypač svarbu patekti į aukštąją. Čia ir vėl, esant didelei konkurencijai, neformalus ryšiai padeda įstoti į vadinamąsias prestižines specialybes. Akivaizdu, jog dažnai egzaminų klausimai ar testai kai kuriems mokiniams ar studentams būna žinomi iš anksto. Be to, studijuojant universitete neformalus ryšiai su akademiniiais darbuotojais ar administratoriais padeda ir sesijų metu:

Universitetas *blato* atžvilgiu tiesiog pritrenkia, vykstant mano egzaminams, atnešdavo sąrašą su nurodymais (...) ten generolo vaikas, ten ministro. Nuo pavardės priklauso mokymosi rezultatai (...). Kodėl ekonomistų vaikai studijuoja ekonomiką, medikų – mediciną (...) – tiesiog lengviau padėti. (Ona, 35 m.)

Vėliau neformalus ryšiai įvardijami svarbiais siekiant studentišką stažuotę ar studijų Vakaruose. Anot respondentų, apgynusiems doktoratą jauniems mokslininkams neformalus ryšiai irgi ne mažiau svarbūs, kadangi galimybė dėstyti, sėkminga adaptacija, dalyvavi-

mas mokslo projektuose bei fondų lėšų gavimas taip pat tiesiogiai priklauso nuo neformalių santykių. Galiausiai neformalus ryšiai tampa svarbūs ir mirus artimajam, kadangi pažįstami gali pagelbėti skiriant patogesnę ar vertingesnę kapavietę. Akivaizdu, jog neformalių ryšių naudojimas vertinamas kaip gyvenimo būtinybė, neišvengiama bene visose žmogaus gyvenimo pakopose.

Neformalus tinklai formuojasi esant dažnai valstybiniuose postuose dirbančių politikų bei valstybės tarnautojų kaitai. Tačiau neformalus ryšiai bei jų palaikymas yra ne tik draugystės padarinys, bet ir strategija reikiamiems tikslams siekti, todėl dažnai mezgami apgalvotai. Vienas pavyzdžių yra „savų“ žmonių skyrimas į įvairias valstybinių tarnybų pareigas:

Atėjęs į aukštą postą jis apsisitė seimūnų žmonomis, manydamas taip geriau išsilaikyti (...), savo sūnų padarė departamento direktoriaumi. *Blatas* – kaip piramidė. (Laura, 44 m.)

Įdirbio reikia daug įdėti, kad susikurtum *blatą*, tai darbas, kurį privalai atlikti, kad išliktum ir kad tavęs nesuvalgytų, tu, remdamasis valstybinėmis institucijomis, prilaikai kompaniją, kad ji nesiplotų, tai milijonai uždarbio, jei ryšių neturi – esi nuogas. (Alfonas, 45 m.)

Išties neformalių ryšių naudojimas suvokiamas kaip kasdienio gyvenimo būtinybė – pastogė ar drabužis. Be to, svarbu pabrėžti, jog ir kyšiai yra ypač svarbus abipusis pasitikėjimas. Todėl šiam veiksmui dažnai praverčia rekomendacijos arba paties tarpininko atstovavimas suinteresuotai grupei. Neformalus ryšiai ir tarpininko vaidmuo užtikrina saugią terpę kyšiai duoti.

Galima pažymėti, jog daugelis socialinių santykių šiandien tapo mokami. Sovietmečiu „pagalba“ per *blato* ryšius nereikalavo jokių išlaidų ir buvo pasinaudojimas visų nuosavybe – valstybės ištekliais. Tokia pagalba tik dar labiau sutvirtindavo tarpusavio ryšius. Dabar versle naudos apskaičiavimai kartais tampa sva-

resni negu draugystės faktas, todėl kur kas dažniau daugelį neformalių šiandienos sandėrių lydi piniginis atlyginimas. Versle, politikoje ir darbovietėje draugystė tampa vis labiau dalykinė. Daugelis asmenų teigia, jog jau nebėgi turėti „tikrų draugų“ tarp verslo partnerių. Nepaisant to, būtent draugystės faktas nulemia daugelio neoficialių sandėrių efektyvumą. Ši mainų forma ypač priimtina asmenims, kuriems svarbi savo reputacija, – aukšto rango politikams, valdininkams, masinių informacijos priemonių bei stambaus verslo atstovams. Todėl neformalus korupciniai santykiai bei nepiniginiai mainai tampa viena iš labiau tikėtinių korupcijos formų aukščiausio lygio valdininkų bei įtakingų asmenų sandėriuose: *Universiteto profesorius dukra buvo priimtą į darbą banke, kad valdytojo sūnus galėtų studijuoti aukštojoje mokykloje, iš vieno universiteto buvo jau išlėkęs.* (Laura, 46 m.)

Akivaizdu, jog ir šiandienos visuomenėje, kurioje neformalus santykiai įstatymiškai nėra įvardyti kaip korupciniai, ryšių naudojimas tampa priimtina galimybe spręsti daugelį asmenų ekonominių klausimų. Galima teigti, kad tokie neformalus ryšiai yra sąlyginai toleruojami valstybėje, kadangi daugelis nepiniginį korupcinių santykių priskiriami labiau etikos problemoms. Tačiau reikia pasakyti, jog, kitaip nei sovietmečiu, kai beveik kiekvienas asmuo galėjo prieiti prie valstybės išteklių, nors jie buvo centralizuotai skirstomi ir apropijuoti nomenklatūros, šiandien šiais neformaliais ryšiais gali pasinaudoti kur kas mažiau asmenų. Todėl tikrų interesų grupių galios bei išteklių sukaupimas primena sovietmečio centralizuotą išteklių valdymą. Šiame kontekste neformalių tinklų ir mainų naudojimas vaidina bene svarbiausią vaidmenį didelio masto politinėse bei ekonominėse machinacijose.

Galima pažymėti, jog neformalus santykiai ir paslaugos pokalbiuose dažniausiai visai ne-

siejami su korupcine elgsena apskritai. Jie dažniausiai įvardijami kaip „pagalba“ ar „paslauga“ geriems draugams ar pažįstamiems.

Kam ko reikia, nematau, kad kas čia yra blogo, nes gerai abiem, man naudos nėra, aišku, jei man ko nors reikės, galėsiu kreiptis į žmones, kuriems pagelbėjau, bet niekada negalvoju: jei aš ką nors padariau, tai jis man turi kažką daryti, bet atsiranda gal geresni santykiai, tas žmogus pradeda žiūrėti kitaip, nes darai nuoširdžiai, o ne dėl naudos. (Kotryna, 44 m.)

Dažnai *blato* sandėriams būdinga dviguba moralė bei pateisinimų ieškojimas, maskuojantis šį veiksmą ne tik kaip „pagalba“, bet ir teisinantis neva paslaugų apimtys mažos: *Man teko patarpininkauti, bet ten smulkūs dalykai, kiti milijonus prasuka* (Rūta, 35 m.). Šios neformalios paslaugos, besiremiančios pasitikėjimu, dar labiau sutvirtina žmonių ryšius. Be to, „pagelbėjus“ asmeniui visada galima tikėtis grįžtamąsios pagalbos praėjus kad ir ilgam laikui. Būtent neformalūs, mainais paremti santykiai ne tik sutvirtina bei palaiko giminystės ir draugystės ryšius, bet ir sukuria įvairias tarpusavio siejimosi formas. Todėl dažnai tolimas giminystės ryšys „atkuriamas“ atsiradus galimybei juo pasinaudoti siekiant išteklį. Neformalūs korupciniai ryšiai ir jų naudojimas ne tik integruoja asmenį į visuomenę („visi taip daro“), bet ir tampa žmonių tapatybės dalimi – žmogaus veiksmų visumą galima suvokti tik remiantis šiais ryšiais.

Neformaliems tinklams yra būdingos ir tam tikros formalaus organizuotumo formos, pasireiškiančios kaip laisvalaikio interesų susivienijimai, klubai (medžioklės, sporto), taip pat daugiau ar mažiau integruotos į valstybines struktūras neformalios organizacijos. Be to, santykiai bei bičiulystė su susikalstamo pasaulio atstovais yra įvardijami kaip svarbūs ne tik politikams, bet ir verslo atstovams. Akivaizdu, organizuotas nusikalstamumas negalėtų egzistuoti be skverbimosi į valstybę, politikų ar kitų

įtakingų valdžios atstovų paramos. Būtent neformalūs ryšiai ir pasitikėjimu paremti saitai sukuria reikiamą atmosferą, kuri palengvina daugelį korupcinių sandėrių. Galima spėti, jog neformalios grupės, sukaupusios išteklius, stengiasi paveikti įstatymų leidybą, ir pačios integruojasi į valstybines struktūras. Šiame kontekste aišku, jog politinio elito korupcija, kriminalinės šešėlinės visuomenės dalies, politikos bei didžiojo verslo susipynimas ir toliau palaiko „paslaugų ekonomiką“ Lietuvoje.

Išvados

Terminas *blatas* straipsnyje buvo vartojamas kaip analitinė sąvoka, atspindinti vietinę terminiją, sampratą bei praktiką, apimančias neformalius tinklus, nepinigines paslaugas ir mainus sovietmečiu. Straipsnyje buvo bandoma palyginti šio sovietinio fenomeno kismą Lietuvoje, atskleidžiant neformalių tinklų ir santykių sklaidą šiandieną. Būtent neformalių tinklų ir oficialios organizacijos koegzistencijų tyrimai, mano manymu, padėtų atskleisti daugelį sėkmingo korupcijos gyvavimo šiandienėje Lietuvoje ypatumų. Šiame kontekste ypač svarbu plačiau analizuoti ne tik formalią biurokratijos organizaciją, bet ir neformalią, kuri apima junginius, esančius organizacijos viduje: koalicijas, globos ratus, klikas, frakcijas, gruputes, su jais susijusius nekorporatyvius junginius bei santykius, esančius už organizacijos ribų: giminystė, draugystė, etniškumas, bendruomeniškumas, tapatybės bendrystė ar interesų grupė.

Blatas sovietmečiu buvo suvokiamas kaip asmuo arba horizontalių neformalių ryšių naudojimas ar mainai, remiantis pasitikėjimu ir jau įtvirtintais santykiais, taip pat draugais, pažįstamais ar giminaičiais siekiant įvairių valstybės valdomų gėrybių. *Blatas* turi teigiamą konotaciją: „pagalba draugams“, „parama“, „pa-

sirūpinimas“, todėl šis santykis nebūtinai yra abipusis, tačiau visada – pasinaudojimas valstybės ištekliais. Esant prekių bei kitų vertybių trūkumui, *blatas* funkcionavo kaip centralizuoto valstybės išteklių paskirstymo alternatyva. Jis taip pat buvo ryšys ir mainų galimybė fragmentuotoje visuomenėje, valdomoje tarpusavyje konkuruojančių nomenklatūros frakcijų.

Neformalūs tinklai ir mainai šiandien neteko savo reikšmės bandant įgyti kasdienės reikšmės prekių, tačiau jie vis dar suvokiami kaip neišvengiama praktika kiekviename asmens socialinio gyvenimo tarpsnyje bei profesinėje veikloje: gimstant, įgyjant išsilavinimą, gydantis, pradedant ir plėtojant verslą, siekiant vertingos informacijos, taip pat politikoje.

Blato – kasdienės korupcinės elgsenos – paplitimas sovietmečio visuomenėje sąlygojo kyšio protrūkį po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje. Tačiau šiame kontekste būtent neformaliais ryšiais ir iš jų išplaukiančiu pasitikėjimu paremti santykiai vaidina svarbų vaidmenį daugeliui korupcinių piniginių santykių. Šiandien neformaliais ryšiais gali pasinaudoti kur kas mažiau asmenų, kadangi neformalūs tinklai naudojami tam tikrų išskirtinių interesų grupių dažnai didelio masto politiniuose bei ekonominiuose sandėriuose. O likusiai daliai žmonių šių ryšių naudojimas lieka vienintelė galimybė išgyventi. Sovietmečiui būdingi horizontalūs santykiai šiandien vis labiau tampa hierarchiniais ryšiais, išryškėjant *kliento* bei *patrono* socialiniams santykiams.

Tyrimo rezultatai rodo, jog daugelis socia-

linių praktikų, sovietmečiu vadintų *blatu*, šiandien tapusios mokamos, taip pat sąlygojo naują etiką, susijusią su kyšio davimu. Neformalūs santykiai ir mainai, iš esmės korupciniai, Lietuvoje ir toliau lieka kultūriškai legitimuota praktika, kuri informantų dažnai įvardijama kaip „pagalba“, o piniginiai santykiai (kyšis) ir toliau suvokiami kaip „nešvarūs“. Neformalūs santykiai, kitaip negu kyšis, sukuria vertybinius ryšius tarp žmonių, o paplitus kyšiu, draugystės faktas versle imamas įvardyti kaip dalykinis. Nepaisant to, galima teigti, jog neformalūs santykiai ir toliau tarnauja „atku-riant“ bei palaikant asmeninius ryšius, susijusius su giminyste, draugyste ar kraštiečių kumu.

Neformalūs tinklai, paremti pasitikėjimu, užtikrina palankią terpę daugeliui šešėlinio verslo santykių ir garantuoja politinę bei finansinę sėkmę. Kaip ir sovietmečiu, kuriam buvo būdingas tam tikrų grupių varžymasis dėl prieigos prie šių išteklių, šiandien panašūs bruožai gali būti pastebimi ir Lietuvoje. Tam tikrų interesų grupių neformalių korupcinių ryšių naudojimas, galios bei išteklių kaupimo būdai primena sovietmečio tyrinėtojų pasiūlytą visuomenės modelį, kurį Verdery lygina su feodalizmu.

Mano manymu, šio tyrimo duomenys rezonuuoja su platesniu valstybės kontekstu, todėl būtų galima spėti, jog neformalūs tinklai, korupciniai nepigiginiai mainai ir paslaugos vaidina ypač svarbų vaidmenį Lietuvos ekonomijoje, politinėje bei visuomeninėje raidoje, daro įtaką išteklių paskirstymui, bei, ko gero, pačiam valstybės valdymui.

**INFORMAL NETWORKS OF CORRUPTION IN CONTEMPORARY LITHUANIA:
BETWEEN PRACTICE AND INTERPRETATION (AN ATTEMPT TO STUDY EVOLUTION OF BLAT)**

Donatas Brandišauskas

Summary

Over the past decade, the corruption has become a popular concern, the subject of considerable investigation, and the target of international efforts in Lithuania. In a period of communism rule *blat* as one form of corruption plays a major role in explaining the everyday economic practices of Soviet society. Blat is person or use of informal network (reciprocity) based on trust and established relations using friends, acquaintance or relatives to obtain goods and values. In Soviet times, *blat* existed in shortage condition, and was alternate for central distribution of state recourses that became the legitimate feature of behavior and mentality. The main task of my article

is investigation of informal relations in the contemporary Lithuania. At least two different hypothesis might be relevant to consider: one, which claims that such phenomenon as *blat* no longer exist, and another stating that the practices of using informal networks still exist, albeit in different forms. My focus in this paper was if and how Lithuanians of today use their informal networks (*blat*) and personal relations to obtain goods or values from people in formal positions in everyday life. I argue that despite some changes, informal relations play a crucial role in many contemporary social transactions in Lithuania and create the environment where corruption can successfully flourish.

*Įteikta 2005 02 14
Priimta spaudai 2005 06 23*